

Robert Piotrowski

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

robet@geopan.torun.pl

ORCID: 0000-0002-0499-3463

Święte, przekłete, zapomniane...

The Sacred, the Cursed, the Forgotten...

Łukasz Miechowicz,

Święte i przekłete. Kamienie w religijności ludowej. Katalog.

Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii

Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2023.

DOI: 10.12775/LL.1–2.2025.010 | CC BY-ND 4.0

Głazy narzutowe pełniły istotną funkcję w wierzeniach i wyobrażeniach kultur tradycyjnych. Specyficzne formy i wielkość poszczególnych eratyków sprawiły, że na ich temat powstawały narracje interpretujące ich proveniencję. Interakcje te prowadziły do przenikania sfery wierzeniowej z konkretnymi elementami krajobrazu. Na sposób postrzegania poszczególnych głazów istotny wpływ miały ślady znajdujące się na ich powierzchni, zarówno te pochodzenia naturalnego, jak i antropogenicznego. W zależności od regionu i typu wgłębień występujących na powierzchni narzutniaków wartościowano je pozytywnie lub negatywnie. Do pierwszej grupy należą głazy z tzw. bożymi stópkami, do drugiej „diabelskie kamienie”. Obie kategorie eratyków, a raczej kamieni – ze względu na ich znaczenie kulturowe – prezentuje Łukasz Miechowicz w książce pt. *Święte i przekłete. Kamienie w religijności ludowej. Katalog*, wydanej przez Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

Publikacja ta jest efektem kilkuletnich prac badawczych, dzięki którym autor zweryfikował ponad 168 obiektów, wcześniej wzmiankowanych w literaturze przedmiotu. W przypadku części, jak pisze, „stwierdzono ich zniszczenie. Dla 130 zachowanych i odnalezionych w terenie obiektów została wykonana kompleksowa dokumentacja archeologiczna. Sporządzono opisy, dokumentację fotograficzną i rysunkową, modele 3D oraz bazę danych w systemie informacji geograficznej GIS zabytków wcześniej znanych oraz nowo odkrytych podczas badań” (s. 9). Należy zaznaczyć, że zanim powstała książka, Miechowicz udostępniał gromadzone materiały na autorskiej stronie internetowej www.bozestopki.edu.pl. Witryna ta jest doskonałym przykładem popularyzowania prowadzonych badań i upowszechniania wiedzy wśród szerszego grona odbiorców. Tego typu podejście należy uznać za godne naśladowania.

Katalog podzielony został na dwie części. Pierwsza to rozbudowany wstęp przybliżający zarówno metodę stosowaną podczas badań, jak i źródła oraz dotychczasowe opracowania dotyczące tematu kamieni z tzw. bożymi stópkami. Autor prezentuje tu także tabele i diagramy liczbowe porządkujące ilościowe zróżnicowanie śladów pochodzenia antropogenicznego i naturalnego oraz typologię wgłębień i otworów. Przybliża również „schematy narracyjne” skorelowane ze śladami na powierzchni głazów.

Autor zwraca też uwagę na znaczenie głazów narzutowych z różnego rodzaju śladami dla kształtowania tożsamości miejsca i poczucia łączności pomiędzy obiektem geologicznym a człowiekiem. Wpisuje się to w badania dotyczące znaczenia i wartości głazów w kulturach tradycyjnych (Woźny 2014). Warto przytoczyć jeden z przywołanych przykładów:

W każdą Niedzielę Wielkanocną z Głupianki i okolicznych wsi wyruszała w to miejsce procesja, na której czele szły kobiety z przodowniczką chóru, następnie mężczyźni i młodzież w liczbie do 500 osób. Do lat 70. XX w. procesja ta odbywała się bez udziału księdza. Pochód dochodził do stojącej w polu murowanej kapliczki, po czym przez godzinę odprawiano maryjne śpiewy i modlitwy. Po spełnionej ceremonii jej uczestnicy wracali do wsi, gdzie w miejscowej remizie odbywała się zabawa taneczna (s. 19).

Kapliczkę tę wzniesiono w miejscu, w którym znajdował się olbrzymi kamień nazywany „Joście” z wgłębieniami interpretowanymi jako ślady po kolanach, łokciach i brodzie Pana Jezusa. W Wielkanoc mieszkańcy mieli składać w tych wgłębieniach ofiary ze święconek oraz z monet. Po wysadzeniu głazu mieszkańcy ocalili jego górną część, którą umieszczono przed kapliczką. W pobliżu eratyka miało znajdować się cmentarzysko całopalne. Kapliczka i zamierzający już kult z nią związany jest „przedłużeniem” wcześniejszej tradycji i upamiętnieniem „niesamowitego” kamienia. Być może jest też przykładem długiego trwania wyobrażeń i praktyk związanych z konkretnym obiektem i miejscem.

Warto wspomnieć, że podczas prowadzonych przeze mnie badań terenowych w ramach projektu NCN „Dziedzictwo lodowych gigantów. Od geomitologii

do geomorfologii kulturowej eratyków na obszarze młodoglacjalnym w Polsce” spotkałem się z analogiczną sytuacją. Na polach w pobliżu miejscowości Janowo znajduje się głaz zwany „Kucakiem”, z którym związane jest podanie o diable dzwigającym kamień. Podczas prowadzonych rozmów okazało się, że kamień ten pełni istotną funkcję podczas obrzędu święcenia pól. Jest on jedną ze stacji, przy której zatrzymuje się procesja z księdzem na czele. Wyróżniający się z otoczenia obiekt geologiczny jest znaczącym elementem krajobrazu kulturowego, kształtującym tożsamość miejsca i mieszkańców pobliskich miejscowości.

Druga, główna część omawianej publikacji to katalog. Kluczem do uporządkowania danych jest tu podział administracyjny, którego zastosowanie z pewnością ułatwi osobom zainteresowanym korzystanie ze zgromadzonego materiału. Istotną pomocą w wyszukiwaniu konkretnych obiektów jest również alfabetyczny „Wykaz miejscowości” uwzględniający informacje administracyjne, takie jak gmina i powiat. Zarówno dla głazów z „bożymi stópkami”, jak i dla „kamieni diabelskich” autor przygotował tabele zestawiające i systematyzujące przedstawione w katalogu obiekty. Przy każdym ze zidentyfikowanych obiektów podane zostały współrzędne oraz dane dotyczące źródeł informacji. Ważną częścią publikacji z punktu widzenia folklorysty są zgromadzone i zaprezentowane narracje lokalne dotyczące poszczególnych kamieni. Należy również wspomnieć o interpretacjach archeologicznych, które w połączeniu z danymi folklorystycznymi tworzą bogaty, wielowymiarowy obraz interakcji pomiędzy obiektami geologicznymi a człowiekiem.

Publikacja ta wpisuje się w wieloletnią tradycję badań dotyczących śladów na głazach. Warto w tym miejscu wspomnieć chociażby pracę Maksymiliana Barucha *Boże stopki: archeologia i folklor kamieni z wyżłobionymi śladami stóp* (Baruch 1907). Ślady pochodzenia naturalnego lub antropogenicznego wzbudzały zainteresowanie i generowały interpretacje odnoszące się do aspektów nadprzyrodzonych o konotacjach zarówno pozytywnych (święte), jak i negatywnych (przekłete). Czego doskonałym przykładem jest umiejscowiony na wzgórzu Rombinus Świąty Kamień, który wyróżniał się nie tylko rozmiarami, ale też licznymi żłobieniami na powierzchni. Według miejscowych opowieści, wykorzystany do produkcji kamieni młyńskich, sprowadził nieszczęścia na kamieniarzy, młynarza i samo wzgórze (Piotrowski, Wróblewska 2024: 341–342). Jak słusznie zauważył Aleksander Gieysztor: „Kamienie sakralne spełniały swoją funkcję mitotwórczą przez samo tworzywo, które sugerowało istnienie wieczne i potęgę [...]” (Gieysztor 2006: 217). Zjawisko to znane jest również poza słowiańszczyzną (Barrowclough, Hallam 2008). Zakres badawczy przyjęty przez autora omawianej publikacji wpisuje się w perspektywę badań nad geofolklorem, który skupia się na zależnościach pomiędzy środowiskiem abiotycznym a człowiekiem i na ekspresjach kulturowych uzależnionych od kontekstu geograficznego (Piotrowski, Juśkiewicz 2024: 535; Juśkiewicz i in. 2025).

Pomimo wielu zalet tej publikacji i ogromu włożonej w nią pracy nie jest ona wolna od słabości. Przede wszystkim sam „Katalog” prezentuje się jako dzieło nierówne. Ze względu na to, iż od lat – o czym wspomniałem już

wcześniej – obserwuję rozwój strony www.bozestopki.edu.pl i poczynania autora, mogę stwierdzić, że niektóre z regionów zostały szerzej i szczegółowiej przebadane, a pozyskane z tych obszarów informacje na temat „kamieni symbolicznych” są lepiej opracowane i usystematyzowane. Według mojej opinii do takich zaliczyć należy m.in. przykłady z Podlasia i wschodniego Mazowsza oraz Warmii i Mazur. Z jednej strony rozumiem zamysł autora, który pragnął zamknąć badaną problematykę w jednym, monograficznym wydawnictwie, z drugiej mam wrażenie, że lepszym rozwiązaniem byłoby podzielenie publikacji na kilka samodzielnych części, w których systematycznie omówiono by kolejne przebadane regiony.

Wspomniana powyżej strona internetowa, sukcesywnie przez autora uzupełniana, jest również wzbogacona o kategorię „cudownych źródełek”, w której zaprezentowane zostały źródła powiązane z cudownymi zdarzeniami, objawieniami czy też epifaniami świętych. Jest to ciekawe dopełnienie tematu „diabelskich” i „cudownych” kamieni. Dzięki otwartemu dostępowi do tego serwisu i naukowemu doświadczeniu badacza otrzymujemy opracowanie o wysokiej wartości merytorycznej i przystępnej formie.

Należy dodać, iż książka zawiera bogaty materiał ilustracyjny i została wydana w sposób solidny, profesjonalny, a zarazem przejrzysty i przystępny, dlatego też z pewnością będzie to publikacja przydatna nie tylko dla specjalistów i badaczy, ale również dla regionalistów czy po prostu osób zainteresowanych taką tematyką. Jest ona również przykładem na to, że łączenie perspektyw badawczych archeologii i etnografii daje pozytywny wynik i może być bardzo efektywne poznawczo.

BIBLIOGRAFIA

- Barrowclough, D. A., Hallam, J. (2008). The Devil's Footprints and Other Folklore: Local Legend and Archaeological Evidence in Lancashire. *Folklore*, 119(1), 93–102.
- Baruch, M. (1907). *Boże stopki. Archeologia i folklor kamieni z wyżłobionymi śladami stóp*. Skład Główny w Księgarni E. Wende i S-ka.
- Gieysztor, A. (2006). *Mitologia Słowian*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Juśkiewicz, W., Jaszewski, J., Brykała, D., Piotrowski, R., Alexander, K. M., Juśkiewicz, K. (2025). Supernatural beings of Pomerania: Postmodern mapping of folkloristic sources. *Journal of Maps*, 21(1), 1–15.
- Piotrowski, R., Juśkiewicz, W. (2024). Folk Narratives about Water Bodies in the Southern Baltic Lowland: From Geomythological Interpretations to Examples of Symbolic Eco-Symbiosis. *Folklore*, 135(4), 534–552.
- Piotrowski, R., Wróblewska, V. (2024). “Memory of stones”. The motif of millstones production from erratic boulders in folk narrations from northern Germany and Poland: Between a memory of craft and an object of memory. *Fabula*, 65(3-4), 334–355.
- Woźny, J. (2014). *Archeologia kamieni symbolicznych. Od skały macierzystej do dziedzictwa przodków*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.